دوفصلنامه دانش‌پژوهی «تأمل»
سال ششم/ شماره یازدهم/ بهار و تابستان ۱۴۰۰
۱۷-۲۶

بررسی اختلاف قرائات پنج نسخه خطی قرآن کریم از قرن ششم هجری درکتابخانه آستان قدس رضوی(۲)

علی صادقی[۱]
محمد الیاس اخلاقی[۲]

چکیده

علم قرائت یکی ازعلوم مهم قرآنی قلمداد می شود **و**یکی از مباحث بسیار مهم در موضوع قرائت، این است که آیا همهٔ قرائت‌های گوناگونِ قرآن کریم که از قرّاءِ مشهور روایت شده، معتبر و حجت است یا تنها یک قرائت حجت است و به دلیل اهمیت بالای مسئله اختلاف قرائات که در مواردی موجب اختلاف حکم می شود ویقینا بر اساس ادله عقلی ونقلی مطرح شده ؛ قرآن به قرائت واحد نازل شده. و بهترین ومعقول ترین راه برای شناخت آن قرائت واحد که باید متصف به تواتر نیز باشد؛ تحقیق میدانی و بررسی قرائت مضبوط در مصاحف قرون گذشته می باشد تا قرائت متواتری که از پیامبرﷺ به مارسیده شناخته شود. لذا این پایان نامه، براساس روش کتابخانه ای و بررسی نسخ بر آن است که کشف کند که اکثریت مصاحف خطی گذشته با کدام قرائت بیشترین انطباق را دارد. از جمله نتایج بدست آمده از بررسی پنج نسخه مورد نظر؛ این است که از ۱۰۰ کلمه ختلافی در ۵ نسخه قران خطی، در مجموع ۵۰۰ کلمه مورد بررسی شده، ۶۰مورد مخالفت با قرائت عاصم به روایت حفص، ۱۲۰ مخالفت با ابو عمرو، ۱۲۲مخالفت با خلف و ابن عامر، ۱۲۴مخالفت با حمزه، ۱۳۵مخالفت با ابوجعفر، ۱۳۹مخالفت با کسایی، ۱۴۰مخالفت با نافع، ۱۴۸مخالفت بایعقوب، و۱۶۹ مخالفت با ابن کثیر یافت شد. بنابرین کمترین مخالفت در بین نسخه های پنجگانه باقرائت عاصم به روایت حفص می باشد و بیشترین مخالفت با ابن کثیر. در نتیجه این نسخه های پنجگانه بیشترین انطباق را با قرائت عاصم به روایت حفص دارد.

کلید واژه‌ها: اختلاف قرائت، نسخه خطی، قاری دهگانه، تطبیق قرائت.

---

۱. مدرس جامعة المصطفیﷺ العالمیة نمایندگی خراسان
۲. کارشناسی ارشد تفسیر و علوم قرآن جامعة المصطفیﷺ العالمیة نمایندگی خراسان

مقدمه

یکی از مباحث بسیار مهم در موضوع قرائت، این است که آیا همهٔ قرائت‌های گوناگونِ قرآن کریم که از قرّاءِ مشهور روایت شده، معتبر و حجت است یا تنها یک قرائت حجت است؟ آیا قرآن کریم با یک قرائت بر پیامبرﷺ نازل گردیده یا آنکه به وجوه لفظی مختلفی نازل شده است؟ اگر قرآن کریم با یک قرائت نازل شده باشد، طبعاً همان یک قرائت، قرآن به شمار می‌رود و سایر قرائت‌ها قرآن نخواهد پرسشِ بعدی، این است که اگر ثابت شود، قرآن کریم قرائت واحدی دارد، باید مشخص شود که آن قرائت کدام قرائت است؟ و راه شناخت آن از بین قرائت‌های گوناگون چیست؟

یکی از راههای شناخت قرائت متواتر و معتبر، بررسی قرائت مصاحف نسخه‌های خطی قرون گذشته می باشد؛ زیرا قرائتی که در اکثریت مصاحف در قرن های گذشته ثبت شده، قرائتی است که مسلمانان در بستر جماهیری از نسل های گذشته گرفته اند و مبدأ آن قرائت رسول خدا ص است. اما دیگر قرائات حجیت و اعتبار آن ثابت نیست بویژه که امام صادق ع مارا به قرائت عموم مردم ارجاع داده و فرمودند اقرأوا کما یقرأ الناس(فیض کاشانی، وافی: ۱۴۰۶ق. ج ۵، ص ۲۷۳). لذا برای روشن ساختن قرأئت رائج در اکثر مصاحف و در اکثر زمان های گذشته و بلاد مختلف لازم است قرائات مضبوط در نسخ خطی مصاحف گذشته بررسی شود. برای تحقق این هدف نسخه های خطی قرن ششم موجود در آستان قدس رضوی را بررسی کنیم و مشخص سازیم که این مصاحف با کدام قرائت بیشترین انطباق را دارد اگر اکثر مصاحف در قرائت واحدی اشتراک داشتند این مطلب گویای آن است که قرائت متواتر قرآن همین قرائت است زیرا ائمه ع دستور داده اند (اقروا کما یقرءالناس) (فیض کاشانی، وافی: ۱۴۰۶ق. ج ۵، ص ۲۷۳).

تبیین و ضرورت موضوع تحقیق: اختلاف قرائت در مواردی موجب اختلاف حکم می شود ویقینا بر اساس ادله عقلی و نقلی مثل القُرآنَ واحدٌ نَزَلَ مِن عِندِ واحدٍ(فیض کاشانی، وافی: ۱۴۰۶ق. ج ۵، ص ۲۷۳) قرآن به قرائت واحد نازل شده. ولازم است ما آن قرائت واحد را بشناسیم و راهش هم این است که قرائت متواتر را بشناسیم چون اگر قرائت واحد را نشناسیم به انحراف کشیده می شویم به دلیل اینکه از بعضی از قرائت ها حکمی استفاده میشود که از قرائت دیگر استفاده نمی شود ویقینا حکم خداوند در این موارد یکی بیشتر نیست لذا بر ما لازم است قرائت متواتر را شناسایی کنیم. و راه شناسایی آن بررسی قرائت

مضبوط در مصاحف قرون گذشته است. لذا تعدادی از طلبه های جامعه المصطفی العالمیه در رشته علوم قران و تفسیر این پژوهش را آغاز نمودند. این پژوهش به خصوص در قسمت مقدمات تحقیق به صورت گروهی انجام شده ودر قسمت تطبیقی وآمار گیری به صورت انفرادی انجام شده و ازآن جهت که بررسی در نسخه ها ی قرون اول که به علت خط کوفی ابتدایی، در بسیاری موارد فاقد اعراب و نقطه وغیر خوانا بودن نسخه ها ؛ و همچنین نیافتن پژوهشی به این سبک در مصاحف قرن ششم پژوهش را از قرن ششم آغاز کردیم زیرا دارای اعراب ونقطه و خوانا می باشد. ونظر به اینکه کتابخانه آستان قدس رضوی مرکز نسخه های خطی در ایران می باشد لذا مصاحف خطی آستان قدس را محور پژوهش خود قرار دادیم.

به نظر می رسد اکثریت مصاحف خطی گذشته در قرائت واحدی که همان قرائت متواتری است که از پیامبر رسیده اشتراک دارند وهمین قرائت بیشترین انطباق را با قرائت عاصم دارد. زیرا عاصم اهل اجتهاد در قرائت نبوده و بر اساس قرائت متواتر بین مسلمین که از استادش ابو عبد الرحمن سلمی و او از علی ع و او از پیامبر ص فرا گرفته بود قرائت می کرد(ابن شهر آشوب، مناقب آل أبی‌طالب علیهم‌السلام، ۱۳۷۹ق، ج۲، ص۴۳). روش تحقیق در این پژوهش به صورت کتاب خانه ای می باشد. بررسی قرائت مضبوط در مصاحف خطی قرون ششم در کتابخانه آستان قدس رضوی تا کنون انجام نشده است؛ لذا انجام آن برای شناخت قرائت متواتر ضروری است.

تعریف لغوی قرائت

قرائت جمع آن قراءات می‌باشد، از مصدر «قرأ» است. «قرأ» دلالت بر جمع و اجتماع دارد . آنچه علمای لغت معانی آن ذکر کرده‌اند؛ قرائت را به جمع کردن و گرد آوردن، معنی کرده و به قرأت الماء فی الحوض به معنی «جمعته»، استشهاد نموده است(ابواسحاق زجاج، إعراب القرآن ج ۱ ص۹۶).

تعریف اصطلاحی قرائت

«قرائت‌ها عبارت از اختلاف مربوط به الفاظ و عبارات وحی است که اختلاف در رابطه با حروف و کلمات قرآن و کیفیت از قبیل تخفیف و تشدید و امثال آن‌ها از سوی قرّاء است(بدرالدین زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، تحقیق ابوالفضل ابراهیمی، ج۱، ص۳۱۸).

واژۀ قرائت در عهد صحابه

واژۀ «قرائت» در عصر صحابه به معنای قرائتِ نص قرآن همراه با تفسیرِ مختصر آن به کار می‌رفت؛ زیرا مصاحفِ صحابه، افزون بر نصِّ قرآن، تفسیر مختصر آیات را که از پیامبرﷺ آموخته بودند نیز در بر داشت. شیوۀ رسول خداﷺ آن بود که قرآن کریم را ده آیه ده آیه، همراه با تفسیر آن به مسلمانان می‌آموخت. صحابه به شیوه‌ای که از پیامبرﷺ فراگرفته بودند، قرآن را با تفسیرِ آن به دیگران تعلیم می‌دادند و به خواندن آیات همراه با واژه‌های تفسیری، قرائت می‌گفتند.

در زمان خلیفۀ دوم دستور داد، قرآن کریم از بیانِ پیامبرﷺ تجرید شود و به دستور خلیفۀ سوم عثمان، مصاحفی همسان و خالی از تفسیر نگاشته و سایر مصاحف سوزانده شد، به تدریج تعلیم قرآن به تعلیمِ قرائتِ نصِّ آن، منحصر گردید و از آن زمان به بعد، اندک اندک واژۀ قرائت صرفاً به معنای قرائت نصِّ قرآن بکار رفت و به‌تدریج اصطلاحِ قبلی فراموش شد(ابن جریر طبری، جامع البیان فی تفسیر القرآن، ج۱، ص۲۷)؛

رسم الخط مصحف عثمانی

رسم الخط مصحف های عثمانی از نظر ترتیب سوره ها، نزدیک به مصحف هایی است که صحابه نوشته بودند و بر همان شیوه، سوره های بزرگ مقدم بر سوره های کوچک ترتیب یافت حروف مصحف های عثمانی خالی از نقطه و علایمی بوده است که اعراب کلمات را نشان می دهد. این مصحف ها به احزاب و اعشار و اخماس، تقسیم بندی نشده بود و مملو از غلطهای املایی و تناقض هایی در رسم الخط بوده است. که علت آن، ابتدایی بودن خطی است که صحابه در آن زمان می شناخته اند. ترتیب مصحف عثمانی، همان ترتیبی است که درمصحف کنونی وجود دارد

وحدت یا تعدد قرائتِ صحیح قرآن

یکی از مباحث بسیار مهم و مبنایی در موضوع قرائت، این است که آیا قرآن کریم داری قرائت واحدی است، ، یا آنکه دارای قرائت‌های متعددی است و به وجوه لفظی مختلفی بر پیامبرﷺ نازل شده است؟ اگر قرآن کریم با یک قرائت نازل شده باشد، طبعاً همان یک قرائت، قرآن به شمار می‌رود و سایر قرائت‌ها ارزش و اعتباری نخواهد داشت و نمی‌توانیم در استنباط احکام و برداشتِ نکات تفسیری، به آنها استناد کنیم. پرسشِ جدّیِ دیگری که در اینجا مطرح می‌باشد، این است که اگر ثابت شود، قرآن کریم قرائت واحدی

دارد، باید مشخص کرد که آن قرائت کدام قرائت است؟ و راه شناخت آن از بین قرائت‌های گوناگون چیست؟ جمعی از محققانِ امامیه معتقدند، قرائت صحیح و معتبر یکی بیش نیست و آن قرائتِ جمهور مسلمین می‌باشد که به تواتر از پیامبرﷺ رسیده و در مصاحف مرسوم و رایج، ثبت شده است. این قرائت در بستری جدا از قرائت‌های اجتهادی قراء، در بین عامه مسلمین جریان داشته و در طی قرنها پیوسته از نسلی به نسل دیگر انتقال یافته است. قرائن و شواهد عقلی و نقلی فراوانی این دیدگاه را تأیید می‌کند.

معرفی روش ضبط اختلاف قرائت در مصحف خطی

روش ضبط قرائت در این نسخه خطی آنچه که مطابق قرائت عاصم به روایت حفص وقراءکه با حفص مطابق هستند بصورت علامت مساوی نشان گذاری شده است و جایکه هردو احتمال ذکر شده بود هردو احتمال نوشته شده وموردیکه مخالف حفص از عاصم بوده نوشته شده که مخالف حفص است.

شاخص های قرائت متواتر

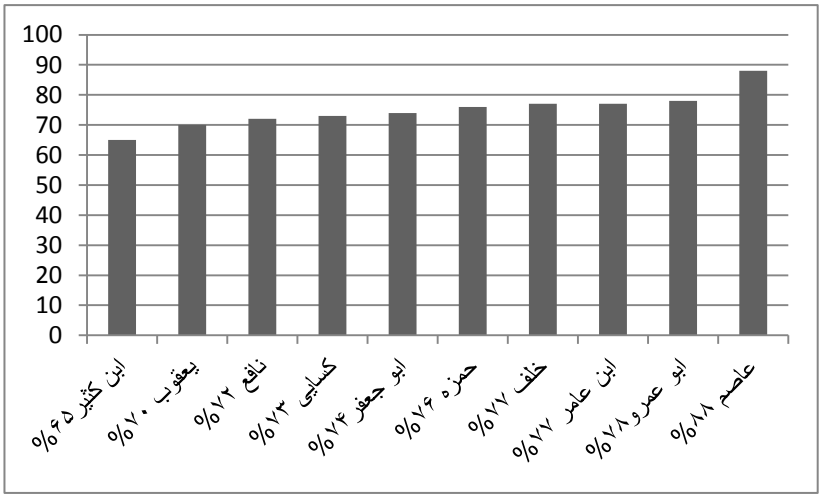
مقصود از تواترِ نقل این قرائات مبدأ تواتر باید مقام معصوم باشد تا منقول حجیت پیدا کند. و اگر مقصود تواتر نقل از پیامبرﷺ تا به این قراء باشد، این امر ثابت نیست، زیرا بیشتر قرّاء حتی سند قرائت ندارند تا چه رسد به تواتر". باید توجه داشت که خبر متواتر به خبری گفته می‌شود که زنجیرۀ راویانِ آن در هر طبقه به اندازه‌ای برسد که عادتاً سازش آنها بر دروغ غیرممکن باشد و در نتیجه علم به صدق آن خبر حاصل شود. با نظر به معنای متواتر اگر بپذیریم که سند قرائهای هفتگانه تا خود قرّاء سبعه متواتر است، ولی از قرّاء تا پیامبرﷺ در مورد برخی از آنان حتی سلسله‌سند آحاد بطور متصل ثابت نیست تا چه رسد به سند متواتر؛ به عنوان مثال ابن عامر او بر مغیرۀ بن أبی‌شهاب مخزومی قرائت کرده و او بر عثمان بن عفان و او بر پیامبرﷺ قرائت نموده است. بر این اساس بر عدم تواتر قرائات سبع و امثال آن است(معرفت، محمد هادی علوم قرآنی، ص۱۹۲).

نمونه ای اختلاف قرأت در نسخه خطی قرآن شماره ۱۸۶۲قرن ششم در کتاب خانه آستان قدس رضوی مشهد

کلمات	اختلاف قاری	قرآن ق ۶	ملاحظات
مالک یوم الدین فاتحه/۴	قرأ حمزة کسائی خلف أبو بکر بتشدید الطاء والهاء باقون بتخفیفهما	== ۴-۰۰۰۳ نسخه ۱۸۶۲	
یَخْدَعُون بقره/۹	فقرأ حمزة والکسائی وخلف بتائین من التلاوة وقرأ الباقون بالتاء والباء من البلوی.	= = ۴-۰۰۰۴ نسخه ۱۸۶۲	
حتی یَطهُرنَ بقره۲۲۲	فقرأ حمزة والکسائی وخلف وحفص بضم السین وقرأ الباقون بفتحها	یَطَهَّرنَ ۰۰۰۴۲ نسخه ۷۹	مخالف با عاصم به روایت حفص
تَبلُو یونس/ ۳۰	فقرأ نافع وابنکثیر وأبو بکر بإسکان النون مخففة وقرأ الباقون بتشدیدها	= = ۰۰۱۸۸ نسخه ۷۹	
سُجِدُوا هود/۱۰۸	فقرأ الکوفیون بفتح اللام المدنیان وقرأ الباقون بکسر اللام	هردو قرائت ترجیح با فتح ۰۰۱۶۳ نسخه۲۲۶۱	ترجیح به خلاف حفص
وَإِنَّ هود/۱۱۱	فقرأ حمزة والکسائی وخلف بالیاء وقرأ الباقون بالنون	هر دو قرائت ترجیح با تشدید ۰۰۱۶۳ نسخه۲۲۶۱	ترجیح به موافق عاصم
مُخلَصِینَ یوسف/۲۴	فقرأ یعقوب بکسر اللام ورفع الیاء وتنوینها وقرأ الباقون بفتح اللام من غیر تنوین	= = ۱۵۱ نسخه ۱۷۱۳	
نُفضِّل	فقرأ حمزة والکسائی وخلف وحفص	= = ۱۵۸	

رعد/۴	قال بألف على الخبر والباقون (قل) بغير ألف على الأمر	نسخه ۱۷۱۳	
صراط عَلَىّ مستقيم حجر /۴۱	فقرأ حمزة والكسائى وخلف وحفص بغير ألف بعد اللام على التوحيد وقرأ الباقون بالألف على الجمع	= = ۱۶۹ نسخه ۱۷۱۳	
قَالَ رَبِّى يَعلَمُ الانبياء/۴	فقرا حفص إبدال الهمزة فيه واواً. وقرأ الباقون فيه الهمز قرأحمزه ويعقوب باسكان الفا والباقون مع الضمه	= = ۲۰۷ نسخه ۱۷۱۳	
جِمَالَةٌ مرسلات/۳۳		= = ۴-۰۰۰۷ نسخه ۲۰۴۶	
كُفُواً اخلاص/۴		هردو قرائت ترجيح كُفُواً ۶-۰۲۹۰ نسخه ۲۰۴۶	ترجيح به موافق عاصم

آمار انطباق کلی قرائتها با نسخه های پنجگانه

دستآوردها ونتایج کلی

۱. در بخش نظری بیان شد که واژۀ «قرائت» در عصر صحابه به معنای قرائتِ نص قرآن همراه با تفسیرِ مختصر آن به کار می‌رفت؛ . چنانکه از ابن مسعود روایت شده: «عن زرّ عن عبد الله قال: کنا نقرأ علی عهد رسول الله (ص): یا أیها الرسول بلغ ما أنزل إلیک من ربک (أن علیا مولی المؤمنین) وإن لم تفعل فما بلغت رسالته والله یعصمک من الناس عبارت «أن علیا مولی المؤمنین» تفسیر است و جزءِ آیه، نمی باشد

۲. ترتیب مصحف عثمانی، همان ترتیبی است که درمصحف کنونی وجود دارد و با ترتیبی که در مصحف های صحابه در آن وقت به کاربرده شده بود و به خصوص با مصحف ابی بن کعب، تطبیق می کرد.

۳. جمعی از محققانِ امامیه معتقدند، قرائت صحیح و معتبر یکی بیش نیست و آن قرائتِ جمهور مسلمین می‌باشد که به تواتر از پیامبرﷺ رسیده و در مصاحف مرسوم و رایج، ثبت شده است. این قرائت در بستری جدا از قرائت‌های اجتهادی قراء، در بین عامه مسلمین جریان داشته و در طی قرنها پیوسته از نسلی به نسل دیگر انتقال یافته است. قرائن و شواهد عقلی و نقلی فراوانی این دیدگاه را تأیید می‌کند.

۴. اگر قران با یک قرائت نازل شده باشد، طبعاً همان یک قرائت، قرآن به شمار می رود و سایر قرائت ها ارزش و اعتباری نخواهد داشت و نمی توانیم در استنباط احکام و برداشتِ نکات تفسیری، به آنها استناد کنیم

۵. شواهد عقلی و نقلی بر قرائت واحد وجود دارد. از جمله شواهد عقلی الف.)اثبات نشدن تعدد قرائات: ب.) پیراستگی قرآن از تضاد و اختلاف.

۶. شواهد نقلی نیزبه سه قسمت تقسیم می شوند الف. احادیث ب. روایات تابعان ج. سیرۀ قرّاء سبعه و عشره

در بررسی ۱۰۰ کلمه اختلافی در پنج نسخه خطی قرآن ؛ متعلق به قرن ششم از نسخه های موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی ازمجموع ۵۰۰ کلمه، مورد بررسی شده کمترین مخالفت را با قرائت عاصم به روایت حفص داشت که ۵۳ مورد بود. ۱۳۷ مخالفت با ابوجعفر بود. ۱۶۱مخالفت باابو عمرو، ۱۶۵ مخالفت با نافع، ۱۶۷ مخالفت با ابن عامر، ۱۷۶ مخالفت با یعقوب، ۱۷۷ مخالفت با کسای، ۱۷۸ مخالفت با حمزه، ۱۷۹ مخالفت با خلف، ۱۹۶ مخالفت با ابن کثیر یاقت شد. بنابر این، قرائت عاصم به روایت حفص از قراء دهگانه بیشترین انطباق را با این پنج نسخه داشتند که کل ۵۳ مورد مخالفت داشت.

وکمترین انطباق با قرائت ابن کثیر می باشد که ۱۹۶ مورد مخالفت در این پنج نسخه ثبت شده

منابع

- قرآن، نسخه خطی شماره۱۸۶۲، ۲۲۶۱، ۷۹، ۱۷۱۳، ۲۰۴۶قرن ۶، کتاب خانه آستان رضوی
- ابن الجزری، ابو الخیر محمد بن محمد، النشر فی القراءات العشر، بیروت: دار الکتب العلمیه
- ابن فارس، احمد بن فارس معجم مقاییس اللغۀ ناشر: مکتب الاعلام الاسلامی محل نشر: قم
- ابن جزری، محمد بن محمدبن محمد بن جزری، تقریب النشر فی القراءات العشر، ۸۳۳ ق
- احمد بن علی بن مثنی التمیمی (م ۳۰۷)، مسند ابویعلی الموصلی، ج۸، تحقیق: حسین سلیم اسد، دار المأمون للتراث
- ابوشامه مقدسی، المرشد الوجیز، بی تا بی چا
- احمد سعد محمد، التوجیه البلاغی للقراءات، چاپ اوّل، قاهره، مکتبۀ الآداب، ۱۴۱۸ ق
- ابن جزری، محمد بن محمد، منجد المقرئین، قاهره، ۱۳۵۰، بی چا
- آبیاری، ابراهم، تاریخ القرآن، علوم القرآن الکریم، ناشر، دارالکتاب المصری سال نشر۱۴۱۱ق
- حاکم حسکانی، شواهد التنزیل، تحقیق: شیخ محمد باقر بهبودی
- حجتی، محمدباقر، پژوهشی در تاریخ قرآن، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ ششم، ۱۳۷۲
- خویی، ابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن، موسسۀ احیاء آثار الامام الخوئی، قم، بی چا، بی تا
- دمیاطی، احمد بن محمد بن عبد الغنی، اتحاف فضلاء البشر فی القراءات الأربعۀ عشر، بیروت: دار الکتب العلمیۀ، بی چا، ۱۴۲۲ق/ ۲۰۰۱م

- ذهبی جمال حمدی و ابراهیم عبدالله کردی، بیروت: دارالمعرفه، چاپ دوم، ۱۴۱۵ق
- رفاعی عادل ابراهیم، تقریب النشر فی القراءات العشر، ناشر دارالکتب العلمیه مدینه منوره
- زرکشی، بدرالدین محمد بن عبدالله، البرهان فی علوم القرآن، محققان: یوسف عبدالرحمن مرعشلی
- زین‌الدین بن علی عاملی (شهید ثانی)، الرعایۀ فی علم الدرایۀ، چاپ دوم، قم، کتابخانه نجفی مرعشی، ۱۴۱۳ق
- سیوطی، جلال الدین، ترجمه الاتقان فی علوم القرآن، ترجمه: مهدی حائری قزوینی، تهران: امیرکبیر، چاپ سوم، ۱۳۸۰
- طبری، محمد بن جریر، تفسیر جامع البیان، قاهره: دارالحدیث، ۱۹۸۷ق
- عسکری، سید مرتضی، القرآن الکریم وروایات المدرستین، شرکۀ التوحید للنشر، چاپ اول، ایران، ۱۴۱۵ق
- غرناطی الکلبی محمدبن‌احمد، التسهیل لعلوم التنزیل، ج ۲، ص۱۲۵. چاپ بیروت،
- فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی، الوافی، کتابخانه امام أمیر المؤمنین علی علیه السلام، اصفهان، چاپ اول، ۱۴۰۶ق
- فضلی، عبدالهادی، تاریخ قراءات قرآن کریم بی تا بی چا
- کلـینی شیخ ابوجعفر محمّد بن یعقوب بن اسحاق، الکافی
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوارالجامعۀ لدرر أخبار الأئمۀ الأطهار، بیروت: دار إحیاء الترث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۳ق
- محمد بن حسن طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، ۳۸۵-۴۶۰هجری انتشار داراحیاء تراث العربی
- مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن، ، تهران، مؤسسه طبع و نشر وزارت فرهنگ و ارشاد
- متقی هندی، کنز العمال، بی تا بی چا
- معرفت، محمد هادی، التمهید فی علوم القرآن، ترجمه: ابومحمد وکیلی، تحت عنوان: آموزش علوم قرآن، بی جا: سازمان تبلیغات اسلامی، بی نا، ۱۳۷۴
- ناصحیان، علی اصغر، علوم القرآنی درمکتب اهل بیت، ناشر انتشاراتدانشگاه علوم اسلامی رضوی، چاپ چهارم ۱۳۹۶.